

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK USULLARI

Baboqulov Raxim O'rozboy o'g'li

Jizzax viloyati Do'stlik tumani 9-maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishning psixologik asoslari hamda samarali usullari yoritiladi. Shuningdek, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishda o'qituvchi va psixologning o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tafakkur, o'quvchi, psixologiya, rivojlanish, mantiqiy fikrlash, tahlil, xulosa, ijodkorlik, ta'lim.

KICHIK

Kichik maktab yoshi bolaning aqliy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda bola atrof-muhitni faol o'rganadi, yangi bilimlarni egallaydi va tafakkur jarayonlari shakllana boshlaydi. Shu sababli aynan shu bosqichda tafakkurni to'g'ri rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tafakkur — bu insonning fikrlash, muammoni hal qilish, tahlil qilish va umumlash tirish qobiliyatidir. Kichik yoshdagi o'quvchilarda tafakkur ko'proq aniq-obrazli shaklda bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan esa mantiqiy tafakkur rivojlanadi. Tafakkurni rivojlantirishda birinchi navbatda savol-javob usuli muhimdir. O'qituvchi o'quvchilarga turli savollar berib, ularni fikrlashga undaydi. Bu usul bolaning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi.

Muammoli vaziyatlar yaratish ham samarali usullardan biridir. O'quvchilarga yechimini topish kerak bo'lgan vazifalar beriladi. Bu jarayonda ular tahlil qiladi, fikr yuritadi va xulosa chiqaradi.

Didaktik o'yinlar tafakkurni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. O'yin orqali bola oson va qiziqarli tarzda fikrlashni o'rganadi. Bu usul ayniqsa kichik yoshdagi bolalar uchun samarali hisoblanadi.

Taqqoslash va umumlash tirish mashqlari ham muhimdir. O'quvchilar predmetlar yoki hodisalarni solishtirib, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlaydi. Bu esa mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi.

Ijodiy topshiriqlar ham tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, rasm chizish, hikoya tuzish yoki turli vaziyatlarga o'z fikrini bildirish orqali bola ijodiy fikrlashni o'rganadi.

O'qituvchining roli bu jarayonda juda muhimdir. U o'quvchini qo'llab-quvvatlashi, rag'batlantirishi va erkin fikr bildirishga undashi kerak. Tanqid o'rniga yo'naltiruvchi yondashuv qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Ota-onalar ham uy sharoitida bolani fikrlashga undashi kerak. Birgalikda suhbatlar, kitob o‘qish va savol-javoblar orqali bolaning tafakkuri rivojlanadi.

Bolalik yoshida tafakkurning rivojlanishi bir qancha ketma-ket bosqichlardan o‘tadi. Bu bosqichlar bir-biri bilan mahkam bog‘langan bo‘ladi va shuning uchun ularni qat’iy chegaralab qo‘yish mumkin emas. Ilk bolalikda yaqqol harakatli tafakkur ustun turadi. Bu vaqtda bola hali gapirishni bilmasa ham, olamni asosan idrok qilish va harakat yordamida bilib oladi (ilk bolalik davri).

Rivojlanishning keyingi bosqichida yaqqol obrazli va nutqiy tafakkur va hukmronlik (ustunlik) qila boshlaydi. Bu vaqtda predmetlar yoki ularning obrazlari so‘z bilan bog‘lanadi. Fikrlash faoliyatining ana shu turi maktabgacha bo‘lgan yosh uchun xarakterlidir. Bu vaqtda bola obrazlar bilan fikrlaydi, u o‘zlashtirib olgan so‘z esa uning umumlashmalar qilish uchun yordam beradi. Bolada muhokama yuritish qobiliyati (uning o‘z tajribasi doirasida) paydo bo‘ladi.

Maktab ta’limining boshlanishi bilan bolalarda tushunchali tafakkur maktabga qadar bo‘lganidan tezroq rivojlana boshlaydi. Bu tafakkur jarayonida bola tushunchalar yordamida ish ko‘radi. Avvaliga tushunchali tafakkur konkret predmetlar va hodisalar bilan mustahkam bog‘langan bo‘ladi (konkret tushunchali tafakkur ustun turadi), lekin sekin-asta kichik yoshdagi o‘quvchilarda konkret narsadan abstraktlashish (chetga chiqish), umumlashmalar qilish va ma’lum darajada mavhum xulosalar chiqarish (abstrakt tushunchali tafakkur) ko‘nikmasi vujudga keladi.

Fikrlash jarayonlarining ana shu rivojlanishida o‘qish juda katta ahamiyatga ega bo‘ladi. U bolalarning tasavvur doirasini va bilimlarini kengaytiradi. Yangi tushunchalarni o‘zlashtirish ro‘y beradi. Ular bir sistemaga keltiriladi. Ko‘pincha aqliy xulosalar, shu jumladan shartli giprotetik xulosalar qo‘llaniladi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar tafakkurining rivojlanishini yirik sovet psixologi L. S. Vigotskiy tushunchalarning shakllanishi hamda nutqning o‘sishi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rgangan. Shuning uchun ajnabiy psixologlarning (birinchi navbatda J. Piajening) egotsentrik nutq kontseptsiyasini qattiq tanqid qilib, tafakkurni genetik metod orqali o‘rganishni tavsiya qiladi. A. S. Vigotskiy psixologiya faniga inson kamolotining “Eng yaqin taraqqiyot zonasi” va “Aktual faoliyat zonasi” deb nomlangan tushunchalarni olib kirdi. Uning birinchi o‘qituvchining bevosita rahbarligi ostida amalga oshirilsa, ikkinchi o‘qituvchining mustaqil faoliyatida namoyon bo‘ladi. Bola maktabga kelgan kundan boshlab, ta’lim jarayonida unda ilmiy tushunchalar va tasavvurlar miqdori soat sayin orta boradi, u asta-sekin o‘zlashtirayotgan tushuncha va tasavvurlarning asl ma’nosi, mohiyatiga tushuna boshlaydi.

Umuman bolaning fikr yuritish doirasi, ko‘lami va mazmuni kengaya boradi. Ammo maktab ostonasiga endigina qadam qo‘ygan bolaning bu narsalardan talabga javob beradigan darajada xabari bo‘lmaydi. Ular bu narsalarning barchasiga o‘qish jarayonida bevosita o‘qituvchi rahbarligi ostida erisha boshlaydilar.

Fikr yuritish operatsiyalarining psixologiya asoslari va mexanizmlarini bilmasdan turib, o'qituvchi bularni o'quvchilar ongiga sig'dira olishi mumkin emas. Sistemali maktab ta'limining boshlanishi bilan bilimlarni egallash bola faoliyatining alohida bir turiga aylanadi. Uning oldida maxsus vazifa – ilmiy tasavvurlar va tushunchalarni egallash tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonunlarini egallash vazifasi turadi. Bu hol bolalar tafakkurining tez rivojlanishiga yordam beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning fikrlash faoliyati shu bilan farq qiladiki, ko'pincha ular predmetlar va hodisalar o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarni aniqlash uchungina emas balki tevarak-atrofdagi voqelikda mavjud bo'lgan ob'yektlarning o'ziga qiziqishlari tufayli bilim oladilar.

Inson bolasining ham jismoniy, ham psixologik jihatdan rivojlanib borishi, turmush tajribasining bo'lishi, nutq boyligining ortishi tufayli, kishilar bilan muloqotga kirishishi natijasida asta-sekin uning tafakkuri o'sa boradi. Tafakkur bolada uning umumiy taraqqiyoti bilan bilish faoliyatining, shuningdek, ijtimoiy muhitning bevosita ta'siri ostidagina vujudga keladi. Real borliqning sezgi organlarida idrok va tasavvurda aks etishi, xotirada mustahkamlanishi, bilishga nisbatan ehtiyojning tug'ilishi tafakkurni vujudga keltiradi. Bola tevarak atrofdagi voqelikning belgi, alomati va xususiyatlarini, ularning xossalarni, qonuniyatlarini va o'zaro bog'lanishlarini bilish faoliyatida va ta'lim progressida tushuna boradi, fikr yuritish faoliyatida esa ham miqdor, ham sifat o'zgarishi yuzaga keladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurida konkret obrazlarga suyanib mulohaza yuritish, ya'ni konkret tafakkur obstrakt tafakkurdan ma'lum darajada ustun turadi. Lekin keyingi yilda D. B. Elkonin, V. V. Davidovlar olib borgan tadqiqotlar mazkur mulohazalarga katta e'tiroz tug'dirmoqda. Shuning uchun dars jarayonida o'qituvchi o'quvchilarni tafakkur operatsiyalari va formalariga o'rgata borsa, ularning tafakkuri tezroq rivojlanish pog'onasiga ko'tariladi. Bundan tashqari, ularning bilishga qiziqishi, bilim fondi ortadi, bilimlar sistemalashib boradi, ayniqsa, aqliy faoliyati, mustaqilligi rivojlanadi va takomillashadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar xotirasining eng muhim xususiyatlaridan biri - so'z mantiq xotirasi va ma'nosiga tushunib eslab qolish salmog'ining ortishidir. O'quvchi o'z xotirasini ongli boshqarish, eslab qolish, esga tushirish, esda saqlash jarayonlarini faoliyatning maqsadiga muvofiqlashtirish imkoniyatiga ega, bo'ladi.

Yuqorida aytilganidek, birinchi signal tuzilmasi ikkinchi signal tuzilmasidan birmuncha ustunligi tufayli o'quvchilarda mantiqiy xotiradan ko'ra ko'rsatmali-harakatli xotira muhimroq rol o'ynaydi. Shuning uchun ular nazariy qonun va qoidalardan, mavhum tushunchalardan ko'ra yaqqol ma'lumotlar, axborotlar, voqea va hodisalarni, obrazlar va narsalarni tezroq hamda mustahkamroq eslab qoladilar va uzoq muddat esda saqlaydilar. Birinchi va ikkinchi sinf o'quvchilari ta'limiy materiallarning ichki bog'lanishlariga ahamiyat bermay, ma'nosiga tushunmay quruq

eslab qoladilar. O'rganilayotgan materiallarni mantiqiy tahlil qilmay, yodaki o'zlashtiradilar. Buning sabablari:

- 1) ularning mexanik xotirasi boshqa xotira turlariga qaraganda durustroq rivojlangani ma'lumotlarni aynan, o'zgarishsiz eslab qolish imkonini yaratadi;
- 2) o'quvchilar o'kituvchi qo'ygan vazifani anglab etmaydilar, natijada uning tug'ri tushuntirib ber, degan talabini so'zma-so'z takrorlash deb biladilar;
- 3) ularning nutq boyligi etishmasligi (ilmiy atamalar va til qonuniyatlarini bilmasligi) materialni ijodiy to'ldirish, unga qo'shimcha qilish imkoniyati yo'qligi uni so'zma-so'z qaytarishni osonlashtiradi;
- 4) o'quvchilar matnni to'g'ri usullar yordamida eslab qolishni bilmaydilar. A.A.Smironov eslab qolishning to'g'ri usuli sifatida matndagi ma'nodosh so'zlarni guruhlariga ajratish, tayanch nuqtani topish, so'zlab berish uchun reja tuzish va o'tilgan mavzularni idrok etgan holda yangi mavzuyi takrorlashni tavsiya qiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning materiallarining ma'nosini, mohiyatini, turli mulohazalarni, dalillarni, ilmiy asoslarni eslab qolish va esga tushirish orqali o'quvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi.

Ularni A.A.Smironov tavsiya qilgan usul va vositalar bilan qurollantirish o'qituvchining vazifasi hisoblanadi. Aqliy mehnatda mustaqillikni vujudga keltirmay bilishga intilish qobiliyatini o'stirish mumkin emas. Shuning uchun bolalarga izohli o'qish, masalaning shartini sharhlash, muammoli vaziyatni yaratish va hal qilishni o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Ixtiyoriy eslab qolish va ixtiyoriy esga tushirishning ma'suldorligi ko'p jihatdan o'quvchilar aqliy faolligining darajasiga bog'liq. Aqliy faoliyat darajasi ularning eslab qolishni tashkil qilish va boshqarish usullarini egallashiga uzviy aloqadordir. Mnemik (xotira) usullarga ta'rif yoki qoidani so'zma-so'z eslab qolish, o'z so'zi bilan aytib bersa bo'ladigan materialning mohiyatini eslab kolish, birlamchi va ikkilamchi qismlarga ajratish, raqamlarni bir joyga to'plash, eng zarur tushunchalarga alohida e'tibor berish kiradi. Esab qolish, esda saqlash, esga tushirishning samaradorligi maqsadni anglash va unga intilish negizida vujudga keladi.

Xotiraning samaradorligi o'qish motivlariga bevosita bog'liqdir. T.N.Balarich o'z tajribasida bir guruh o'quvchilarga o'quv matnini bundan keyin sira kerak bo'lmasligini, ikkinchi guruhga undan tez kunda foydalanilishini aytib o'zlashtirishdi tavsiya qilgan. Olingan natijalarga ko'ra birinchi guruhda faoliyatda qo'llash ustanovkam yuqori samara bergan, matn tez eslab qolingan va uzoq vaqt esda saqlangan. L.V.Zankovning tadqiqotida ham eslab qolishga intilishning roli o'rganilgan, uzoq vaqt eslab qolishga intilish ham yaxshi samara berishi isbotlangan. Shunga asoslanib psixologiya faniga uzoq vaqt eslab qolish, hamma vaqt esda saqlash iboralari kiritilgan.

Umuman kattalarning, xususan o'qituvchilarning muhim vazifalaridan biri o'quvchilarda materiallarni eslab qolish uchun muayyan intilishni, tarkib toptirish, ularga eslab qolishyaing usullarini, fikr yuritish operatsiyalarini (taqqoslash, tahlil qilishni) o'rgatishdan iboratdir.

Xotiraning mahsuldorligini oshirish uchun ta'lim jarayonida o'zini o'zi nazorat qilish, materialni takrorlashda tekshirish, esga tushirish, mashq qilishdan umumli foydalanish zarur. Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga eslab qolish va eslash usular o'rgatilmasa, ular materialni bevosita takrorlashda, uzoq vaqt to'xtalib qoladilar. Shuning uchun ham eslash qiyin mehnat (K. D. Ushinskiy) hisoblanadi. Lekin o'quvchilar materialni eslashni xush ko'rmaydilar. Materialni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va eslash usullarini o'rgatish mantiqiy xotira o'sishining garovidir.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchining xayoli o'z o'quv faoliyatining ta'siri, talabi, imkoniyat va shart-sharoitlari orqali tarkib topadi. Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, dunyo ajoyibotlari, ko'rsatmalili, tasviriy sanhat asarlarini yetarli darajada aks ettirish bilan vujudga keladi. Obrazlar, suratlar, chizmalar, shartli belgilar, noma'lum narsalarning alomatlari, tabiat manzaralari, fazoviy tasavvurlar jamlanib o'quvchilarning xayoli paydo bo'ladi. Tanish obraz yaratish bilan uzviy bog'liq bo'lgan tiklovchi xayol bolaning ruhiy dunyosida alohida ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida bolalarning yorqin, aniq, tiniq, yaqqol tasavvur obrazlari xayol yordamida muayyan voqelikka aylanadi.

O'rganilayotgan fan materiallari eshitilgan va o'qilgan badiiy asarlardagi obrazlar tartibga solinadi, yaxlit bir butunlikdan iborat umumlashgan obrazlar tizimi yaratiladi. O'qish davomida turmush tajribasida to'plangan taassurotlarni qayta tiklash, yangi belgilar bilan boyitish, ularni o'zaro birlashgan holatga keltirish yangi obrazlar, ijodiy izlanishning eng muhim omili-ijodiy xayolni takomillashtiradi. Ijodiy xayolning eng muhim xususiyatlaridan biri yaratilgan tasvirlarning yaqqolliqi, mantiqiy qonunlarga uzviy bog'liqligi, g'ayritabiiy, ajoyib-g'aroyib istaklardan uzoqligidir. Shuning uchun o'quvchi xayolida turmushga, voqelikka zid kelmaydigan tasvirlar, timsollar ko'lami tobora kengayadi. Bu esa o'quvchida hodisalarni tanqidiy baholash ko'nikmasi paydo bo'lganini bildiradi. Natijada uning xayoli taassurot qurshovidan bo'shaydi, yaratilgan obrazlarni tabiat va jamiyatning obhektiv qonunlariga suyangan holda baholash ko'nikmasi yanada takomillashadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar xayolining xususiyatlaridan yana biri hayotiy voqelik bilan fantaziyaning o'zaro aralashib ketishidir. Ma'lumki, o'quvchi yaqqol voqelik yoki hodisani o'zi yaratgan qo'shimcha obrazlar, tafsilotlar bilan boyitib boshqalarning diqqat-ehtiboriga uzatadi. Bu uning yolg'onchiligi emas, balki xayolining xususiyatidir. Ayrim bolalar haqiqat bilan fantaziyaning aralash holatiga chindan ham ishonadilar, bunda soddadillik bilan ishonuvchanlik uzviy bog'lanib

ketgan bo‘ladi. Ba’zi hollarda mazkur yoshdagi o‘quvchi boshqalarning diqqatini o‘z axborotiga qo‘shish maqsadida ham fantaziyadan ununli foydalanadi. Bunday holat birinchidan, bola o‘zining sinfdagi o‘rtoqlari orasida yoki oilada allaqanday kamsitilganda, ikkinchidan, o‘z tengqurlari yoki kattalar ko‘z o‘ngida o‘zini uddaburon qilib ko‘rsatish istagi tug‘ilganda, uchinchidan, haqiqiy ijodiy obrazlar yaratish jarayonida namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq, o‘quvchilar xayolparastlikka, fantaziyaga berilishining oldini olishga pedagoglar, umuman kattalar doimo ahamiyat berishlari kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish uchun turli psixologik usullardan foydalanish zarur. To‘g‘ri yondashuv orqali bolada mustaqil, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Toshboltayeva Nodira Ibrohimjonovna //The importance of thinking in the complex process of individual activity// International conference on Studies in Humanities, Education and Sciences. January 10 th,2022. 69-70 pages.
2. Ahmadjonov Nurmuhammad Nabijon o‘g‘li //KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TAFAKKUR HAQIDAGI NAZARIY QARASHLAR// IJODKOR O‘QITUVCHI JURNALI. 5 MAY / 2023 YIL / 29 – SON. 232-238 betlar.
3. Ahmadjonov Nurmuhammad Nabijon o‘g‘li //KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARNING TAFAKKUR OPERATSIYALARI RIVOJLANISHINI NAZARIY JIHATDAN O‘RGANILISHI// 5 MAY / 2023 YIL. 29 – SON. 239-246 betlar.
4. Ahmadjonov Nurmuhammad //DEVELOP STUDENTS' THINKING SKILLS IN THE LEARNING PROCESSBASICS// ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. Volume 2, Issue 1, Jan, 2021. 15-21 pages.
5. Ahmadjonov Nurmuhammad, Sobirjonova Masturabonu //8-9 YOSHIDAGI BOLALARDA GEOMETRIK MATERIALLARNI O‘RGANISH ORQALI AQLIY OPERATSIYALARNI SHAKLLANTIRISH// 3rd International Multidisciplinary Scientific Conference on Ingenious Global Thoughts Hosted from Kuala Lumpur, Malaysia May 31. Vol. 25 No. 1 (2021). 182188.
6. Ziyonet